

УДК 342.3

Михайло Михайлов,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ,

помічник судді

Апеляційного суду Полтавської області

ОСОБЛИВОСТІ МОРФОГЕНЕЗУ НЕТИПОВИХ (ДОПОМІЖНИХ) ФОРМ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Стаття присвячена розкриттю змісту й сутності морфогенезу як суспільно-правового феномена в контексті становлення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Розкрито механізм появи, розвитку та впровадження в систему владних правовідносин нових форм прямого народовладдя. Окреслено головні чинники, які визначають особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії й сприяють підвищенню їх значущості.

Ключові слова: морфогенез, безпосередня демократія, форми безпосередньої демократії, нетипові (допоміжні) форми, вияви безпосередньої демократії.

Постановка проблеми. Побудова стало-го демократичного суспільства в Україні відбувається в умовах зростання запитів народу щодо реалізації влади, джерелом якої він є та яка надана йому як носію суверенітету. На теперішній час, як ніколи, суспільство постало перед нагальною потребою в максимальному забезпеченні наданого ст. 5 Конституції України права на безпосереднє здійснення влади та права брати участь в управлінні державними справами, передбаченого ст. 38 Основного Закону України.

Пріоритетними формами реалізації прямого народовладдя в національній правовій системі України, що безпосередньо конституційно закріплено також і в більшості країн світу, стали вибори та референдум, які варто вважати першими повноцінними формами безпосередньої демократії, що пройшли тривалий шлях розвитку й реформування.

Проте право народу на безпосереднє здійснення влади може бути реалізоване через фактично необмежену кількість різноманітних за своїм змістом і владним впливом на суспільні відносини форм прямої демократії. У межах вітчизняної правової системи така необмеженість гарантована ст. 69 Конституції України та передбачає як можливість становлення й розвитку наявних форм, так і можливість перманентного морфогенезу нових форм безпосередньої демократії під впливом змін характеру суспільно-політичних відносин, їх ускладнення та розвитку.

Загалом деякі особливості різноманітних форм безпосередньої демократії були предметом досліджень низки вітчизняних науковців, зокрема В.Ф. Погорілка, О.О. Галус, Ю.Р. Мірошніченко, Р.П. Князевича, С.М. Дерев'янка, І.М. Панкевич і деяких інших. Ними здійснено опосередкований аналіз відмінних від виборів і референдуму форм прямого народовладдя. Питанням появи, ста-

новлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії не було приділено належної уваги.

З розвитком громадянського суспільства та його основних інститутів на тлі системних кризових явищ у ключових сферах суспільного життя, насамперед політичній, основні форми прямої демократії перестали повною мірою забезпечувати бажаний владний вплив народу на державну владу. Саме тому на теперішній час спостерігаємо процес становлення й підвищення значущості нетипових форм безпосередньої демократії, які відіграють важливу, але все ж таки поки що допоміжну роль у реалізації народом права на владу порівняно з уже усталеними типовими формами. Такі форми становлять молоду групу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, які не були відомі давнім демократіям, почали виникати протягом останніх століть і набувати особливої ваги для сучасних демократичних суспільств. При цьому, з огляду на кризу деяких ключових інститутів демократії, морфогенез таких форм безпосередньої демократії не припинився, а тому нові суспільні відносини неминуче потягнуть за собою зародження нових, необхідних для своєчасного та дієвого вираження народної волі форм прямого народовладдя.

За таких обставин **метою статті** є дослідження особливостей морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а саме визначення основних чинників, що потягли за собою виникнення та підвищення значущості таких форм, з'ясування особливостей переходу різних виявів народної волі до власне практичної реалізації безпосередньої демократії, а також установа-лення особливостей розвитку сучасних нетипових (допоміжних) форм і можливостей для появи нових.

Виклад основного матеріалу. Безпосередній демократії, як і демократії загалом, притаманні невинні еволюційні процеси. Ускладнення суспільних відносин, так чи інакше, відображається в зміні чинних або в появі нових демократичних інститутів. До таких інститутів зараховуємо й різноманітні форми безпосередньої демократії, які покликані забезпечити пряме, безпосереднє виявлення волі народу, що, у свою чергу, спрямована на вирішення значущих для суспільства та/або держави питань, а також забезпечити реальність наслідків такого волевиявлення.

Як і поява в античному суспільстві основних форм прямого народовладдя, зокрема виборів і референдуму, утворення та включення в сучасну демократичну практику нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії є тривалим процесом, зумовленим різнорідними чинниками. Такий процес є нічим іншим як морфогенезом нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя.

Морфогенез (грец. *morphe* – форма, *genesis* – поява; дослівно – «формотворення») – термін характерний насамперед для біології, який останніми десятиліттями набув певного поширення більшою мірою серед західних авторів у геології, філософії, соціології, містобудуванні та архітектурі. Морфогенез використовується для визначення процесів формоутворення, виникнення й розвитку нових структур (органів, систем), які розглядають як в індивідуальному розвитку, так і в історичному, еволюційному [1, с. 18]. Цей термін дає змогу визначити процеси виникнення й розвитку різноманітних виявів вираження волі народу та набуття ними ознак форм безпосередньої демократії, може бути вдало інтегрований до категоріального апарату конституційного права. При цьому дослідження морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя дає можливість для аналізу не тільки їх зародження і становлення, а й невинного розвитку, характерного як для більш-менш усталених, так і абсолютно нових форм.

Морфогенетичне трактування розвитку суспільних інститутів, якими, зокрема, є і форми безпосередньої демократії, було запропоновано провідним сучасним європейським соціологом Маргарет Арчер [2]. Вона запровадила абстрактні поняття структури й організації, які в нашому випадку можна тлумачити як суспільство та демократію. На думку Маргарет Арчер, суспільні процеси є ні чим іншим як морфогенетичними послідовностями в часі й, незалежно від їх природи, порядок, у якому вони відбуваються, дає ключ для виявлення причин змін у рамках «структура – організація» [2]. Отже, аналізу підлягають синхронні суспільні відносини, які й визначають характер народжуваних форм прямої демократії.

Такий аналіз можливий на основі запропонованої Уільямом Б. Гудікунстом теорії комунікації [3, с. 36], оскільки реалізація різноманітних форм безпосередньої демократії є потужним засобом комунікації між суспільством і владою. Морфогенезу соціальних систем, у

тому числі форм прямого народовладдя, притаманна відносна стадійність. Такими стадіями, на думку Уільяма Б. Гудікунста, є виникнення суспільного явища (*emergence*), суперечності такого явища з усталеними суспільними відносинами (*divergence*), взаємна трансформація (*transformation*) і подальше повноцінне включення нового явища до системи суспільних відносин (*convergence*).

Поява нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, безумовно, пов'язана передусім із розвитком власне демократії як такої, якому передувало розроблення та поширення відповідних філософсько-правових учень. Проте з погляду соціального характеру безпосередньої демократії поява нових її форм завжди пов'язана з утратою комунікативних зв'язків між суспільством і державою в особі владних інституцій. Подібна позиція, із якою не можемо не погодитись, висловлена П.А. Бособород [4]. На її думку, кризові явища в демократії випливають із нездатності владних структур своєчасно реагувати на вимоги з боку громадян, що зростають. Викладене вважаємо цілком логічним, особливо враховуючи невисоку інтерактивність типових (основних) форм безпосередньої демократії. Результатом ігнорування державою актуальних суспільних потреб стає криза довіри [4]. Саме це породжує нові суспільні відносини, пов'язані з різноманітними виявами безпосередньої демократії, під якими розуміємо діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати, проте не набула достатніх ознак форм прямого народовладдя через недостатній рівень імперативності й неузгодженість із наявними правовідносинами. При цьому виявами безпосередньої демократії варто вважати вираження суспільної думки (позиції, вимоги тощо) як у правовому полі, так і поза ним.

Підтвердженню вищевикладеної нами позиції може бути аналіз морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, що мав місце в XIX столітті на фоні буржуазних революцій і пов'язаний із ще низьким рівнем розвитку основних його форм. Саме в цей період відбулося зародження таких форм безпосередньої демократії, як народна ініціатива, народне вето, мітинги та демонстрації тощо. Так, за відсутності дієвих засобів впливу на владні процеси на перший план виходили протестні рухи [5], які є первинними виявами прямого народовладдя та відбувалися, наприклад, у формі мітингів або демонстрацій. Виходячи з того, що нормативне регулювання масових зібрань до початку XIX століття мало більшою мірою обмежувальний характер [6, с. 15], можна говорити про конфлікт між такими виявами безпосередньої демократії й чинними правовідносинами. Надалі право на мирні збори було гарантоване на законодавчому рівні, а особливості реалізації такої форми прямого народовладдя набули належного правового врегулювання (Білль про мітинги 1817 року в Англії, Конституція Франції 1848 року тощо [5]). Так само й

визнання за громадянами права законодавчої ініціативи в Європі було пов'язане з боротьбою прихильників безпосередньої та представницької демократії у Швейцарії середини XIX століття [7, с. 33]. Отже, можна говорити про те, що стійке бажання громадян впливу на законотворчу діяльність владних інституцій отримало належне правове врегулювання й вираження у формі безпосередньої демократії на фоні конфлікту безпосередньої та представницької демократії, породженого комунікативною обмеженістю останньої.

У контексті вищевикладеного особливу цікавість викликає запропонована Сільвією де Конка [8] теорія співіснування в межах правової системи конституції державної й конституції громадянської, відповідно до якої державній конституції (власне конституції та системі чинних нормативно-правових актів) протиставляється «громадянська конституція», яка стає основою так званого «гібридного права» і становить систему правових і неправових важелів регулювання реальних суспільних відносин, до яких, з-поміж інших, можуть належати моральні, релігійні норми, громадська думка тощо. При цьому чинна система права перебуває під постійним тиском «громадянської конституції», яка прагне інтегрувати до неї свої елементи [8]. На нашу думку, ця теорія виражена саме в морфогенезі нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Так, регулятивним підґрунтям виявив безпосередньої демократії і є розкрита Сільвією де Конка «громадянська конституція», тоді як форми безпосередньої демократії підпорядковані чинній системі права. При цьому морфогенезом форм прямого народовладдя є ніщо інше як процес розвитку різноманітних виявів безпосередньої демократії, які еволюціонують до форм прямого народовладдя внаслідок їх включення до правового поля держави та закріплення їх у системі владних правовідносин. Така еволюція неодмінно починається з конфлікту чинного в конкретний момент у конкретній правовій системі нормативно-правового врегулювання особливостей безпосередньої реалізації народом своєї волі з так званою «громадянською конституцією». З викладеного вбачаємо підтвердження позиції Кріпендорфа, що морфогенезу прямої демократії характерна взаємодія як правових, так і неправових механізмів соціальної системи [9].

Натепер жвава дискусія точиться навколо кризи представницької демократії й втрати ефективності тих форм безпосередньої демократії, які ми зараховуємо до типових (основних), необхідності пошуку нових форм, які б задовольнили потребу народу, що зростає, у впливі на процес вирішення питань місцевого, державного та навіть міжнародного значення. Суспільство перебуває в стані пошуку нових методів управління, що відповідають умовам XXI століття.

Деякі науковці вказують на те, що криза демократії пов'язана з нездатністю сучасної держави реалізовувати на практиці принципи представницької демократії з її формальними процедурами й контролем над виконанням

рішень і законів, що тягне за собою необхідність пошуку нових механізмів самоорганізації [4, с. 19]. Така позиція є досить вираженою, проте показово вважаємо Резолюцію ПАРЄ 2010 року № 1746 [10], яка акцентує увагу на тому, що така криза ускладнюється ще й зниженням ефективності безпосередньої демократії, а точніше її типових (основних) форм. Згідно з резолюцією ПАРЄ, головними причинами кризи представницької демократії та низької ефективності типових форм прямого народовладдя є концентрація влади і грошей, а також деяких засобів масової інформації в руках небагатьох людей, посилення популістичної, а іноді й націоналістичної риторики, наявність у державних структур значного масиву особистих даних про громадян. Окрім того, згадана, на нашу думку, надважлива причина втрати дієвості основних форм прямого народовладдя, а саме занадто централізовані механізми прийняття рішень і ведення перемовин виконавчою владою на глобальному рівні за незначного парламентського контролю, недостатня транспарентність і відсутність у громадян можливості участі в цих процесах. Аналогічної позиції дотримуються й провідні західні науковці, які зауважують на важливості пошуку нових допоміжних форм прямого народовладдя [11, с. 54]. Фактично типові (основні) форми безпосередньої демократії не мають достатніх механізмів впливу на правовідносини міжнародного характеру, які, враховуючи невпинні процеси глобалізації, відіграють усе важливішу роль у житті будь-якого суспільства.

Аналіз причин сучасної кризи демократії говорить саме про слабкість комунікативних зв'язків суспільства та держави – втрату необхідного зв'язку між народом і владними структурами, що, як було вже нами визначено, є каталізатором і, по суті, першим етапом морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. При цьому, хоча й морфогенетичний аналіз прямого народовладдя не дає можливостей для визначення майбутніх її форм, із викладеного логічним вважаємо висновок, що надалі трансформація наявних або поява нових нетипових форм безпосередньої демократії буде визначатися саме можливістю їх впливу на правовідносини міждержавного та міжнародного характеру. Викладене, однак, не спростовує необхідність налагодження комунікативних зв'язків у форматі «народ-держави» в питаннях локального значення.

Важливим інститутом, який нині перебуває на етапі свого становлення, є інститут електронної демократії. Поява мережі Internet породила нові суспільні відносини, які з часом почали вимагати їх включення до правового поля держави. Пройшовши наведені нами етапи становлення, вияви безпосередньої демократії через інструменти мережі Internet стали невід'ємною частиною трансформованого суспільства, набули ознак нової нетипової (допоміжної) форми прямого народовладдя – електронної демократії. Саме подальший розвиток електронної демократії може посилити можливість впливу

суспільства на владні структури як на внутрішньо-державному, так і на міжнародному рівнях.

Криза демократії та шляхи виходу з неї в контексті вітчизняних реалій набувають неабиякого значення, враховуючи насамперед глибоку політичну, економічну та правову кризу, в якій перебуває Україна. Дискусійним у науковому співтоваристві є питання справедливості зарахування подій на Майдані Незалежності 2013–2014 років до форм прямої демократії, зокрема до нетипових форм. Уважаємо, що найбільш точно вирішити це питання можливо саме завдяки морфогенетичному аналізу такого особливого суспільного інституту. Відомим широкому загалу подіям зими 2014 року передувала реалізація народом гарантованого ст. 39 Конституції України права на мирні збори, які безумовною більшістю науковців зараховуються до форм безпосередньої демократії [12, с. 211]. Проте відсутність комунікативних зв'язків між суспільством і владними структурами призвела до появи нових суспільних відносин, які ввійшли в суперечність із чинним правопорядком, проте були спрямовані на реалізацію народом належної йому влади. Отже, можемо говорити, що мав місце вияв безпосередньої демократії. При цьому такий вияв мав дієвий вплив на владні правовідносини, а також спонукав до трансформації українського суспільства. Проте нині не вбачаємо підстав говорити про те, що відбулося включення такого вияву прямого народовладдя до правового поля держави та закріплення його в системі владних правовідносин, а отже, і про те, що «Майдан» у найбільш активній його фазі на цей момент здійснив перехід від вияву до форми безпосередньої демократії. Враховуючи активізацію громадянського суспільства, можемо стверджувати, що за подальшої його трансформації, а також удосконалення суспільних відносин, характерних для «вуличної демократії», можлива поява дієвої в українських реаліях нетипової (допоміжної) форми безпосередньої демократії, яка буде остаточно прийнята вітчизняною правовою системою.

Висновки

Викладене дає змогу говорити про те, що морфогенез нових форм безпосередньої демократії – це складний процес, підпорядкований певному механізму, який рівною мірою є справедливим для кожної з нових форм. При цьому морфогенез форм безпосередньої демократії є перманентним процесом, пов'язаним із тим, що народ прагне до розширення комунікативних зв'язків із владою через отримання більш ефективних важелів впливу на неї. Саме тому на різних етапах історії, у тому числі в сучасних реаліях, ми можемо стати свідками різноманітних виявів безпосередньої демократії, які спрямовані на донесення народом своєї волі до відома владних структур. Вони набувають як правових, так і неправових форм і прагнуть до інтеграції до чинної системи владних правовідносин, стаючи новими формами безпосередньої демократії.

Ураховуючи, що чинні суспільно-правові відносини характеризуються втратою належної комунікації у форматі «народ-держава», яка раніше забезпечувалася типовими (основними) формами прямого народовладдя, активізується морфогенез нових – нетипових (допоміжних) – форм.

Список використаних джерел:

1. Лінда С.М. Морфогенез в архітектурі історизму: інтерпретація з позицій загальної теорії систем / С.М. Лінда // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Архітектура». – 2013. – № 757. – С. 17–27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPARX_2013_757_6.
2. Morphogenesis and Human Flourishing. Editor Margaret S. Archer. Springer International Publishing AG 2017. Centre for Social Ontology, Department of Sociology University of Warwick Coventry United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-49469-2>.
3. Communication Yearbook 24. William B. Gudykunst Editor. Library of Congress. ISSN:0-7619-2246-6. – 548p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/Communication_Yearbook.html?id=_A8FPweRUvYC&redir_esc=y.
4. Бособород П.А. Демократия как исторический и теоретический феномен : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.01 / П.А. Бособород. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 30. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cheloveknauka.com/demokratiya-kak-istoricheskii-i-teoreticheskii-fenomen>.
5. Матвеев В.Ф. Право публичных собраний. Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии / В.Ф. Матвеев ; редактирование Allpravo.Ru. – По изданию 1909 г. – Санкт-Петербург, 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum2988/>.
6. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. – М. : Изд-во ИМО, 1959. – 262 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books?id=AMP8AgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
7. Руденко В.Н. Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для российской федерации и ее субъектов / В.Н. Руденко // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – Екатеринбург, 2001. – 2001. – Вып. 2. – С. 303–342.
8. Silvia de Conca Liquidfeedback and Gunter Teubner: Direct Democracy, “Social Constitution” and WEB 2.0. In CeDEM 15. Conference for E-Democracy and Open Government. – 2015. – 451 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?id=E40BCgAAQBAJ&pg=PA100&lpg=PA100&dq=silvia+de+conca+civil+constitution&source=bl&ots=nPKpUGAmPh&>

sig=Z_DCXsrzLGygespFeNHRThrbN7c&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKewjgkYrW7oTXAhUID5oKHRofCUgQ6AE1JjAA#v=onepage&q=silvia%20de%20conca%20civil%20constitution&f=false.

9. Krippendorf K. Paradigms for Communication and Development with Emphasis on Autopoiesis. In D.L. Kincaid (Ed), *Communication Theory: Eastern and Western perspectives*. (pp. 189–208). New York, Academic Press.

10. Резолюція 1746 (2010). Текст прийнятий Асамблеєю 23 червня 2010 року (24-е засі-

дання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2010%5D/%5BJun2010%5D/Res1746_rus.asp#P3_75.

11. Luigi Ferrajoli. *The crisis of democracy in the era of globalization // Law and justice in a global society*. – Granada. Espana, 2005. – С. 53–59.

12. Комарова В.В. *Формы непосредственной демократии : учебное пособие по спецкурсу* / В.В. Комарова. – М. – Берлин : Директ-Медиа, 2014. – 424 с.

Статья посвящена раскрытию содержания и сущности морфогенеза как общественно-правового феномена в контексте становления нетипичных (вспомогательных) форм непосредственной демократии. Раскрыт механизм появления, развития и внедрения в систему властных правоотношений новых форм прямого народовластия. Описаны главные факторы, которые определяют особенности морфогенеза нетипичных (вспомогательных) форм непосредственной демократии и способствуют повышению их значимости.

Ключевые слова: морфогенез, непосредственная демократия, формы непосредственной демократии, нетипичные (вспомогательные) формы, проявления непосредственной демократии.

The article is devoted to the disclosure of the content and essence of morphogenesis, as a socio-legal phenomenon, in the context of the becoming of non-typical (auxiliary) forms of direct democracy. The mechanism of the appearance, development and introduction of new forms of direct democracy to the system of power legal relations is revealed. The main factors determining the peculiarities of the morphogenesis of non-typical (auxiliary) forms of direct democracy and increasing their significance are outlined.

Key words: morphogenesis, direct democracy, forms of direct democracy, atypical (auxiliary) forms, manifestation of direct democracy.

